

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 5, Number 315 (2017), 90 – 99

UDC 821. 512. 122.09: 398

P.T. Auyesbayeva

M.O.Auezov Literature and Art Institute. Almaty. Kazakhstan
ksaryarka@inbox.ru

**THE HISTORY OF COLLECTING,
PUBLISHING THE EPIC "KAMBAR BATYR"**

Abstract: This article discusses one of the most popular heroic eposes of Kazakh people – “Kambar batyr”. Early records of this epos have been done in the middle of XIX century. In 1888 in Kazan first edition of the epos “Kissa-I-Kambar” based on the record has been made by Valiulla Turkhsatullin in Zaisan. In 1903 in Kazan edited version of “Kissa-I-Kambar” – “Toksan uili tobir” was published. Epos “Kambar” was published in 1922 in Tashkent in Arab script included into the series “Batylar” prepared by A.Divaev. Epos versions recorded and collected during pre-Soviet period are not restricted by the mentioned editions and activities on collection of its versions have been continued during Soviet period. Most of them have been recorded during folklore expeditions in various regions of Kazakhstan. Analysis of numerous works conserved at manuscript foundations of “Kambar” versions show that the work is based on the same plots and motives i.e. plot line of the man versions of the epos doesn’t differ. For all versions the description of the hero as a batyr is typical. Various versions of the epos have been consequently recorded from akyns and zhyrshi. In the epos the motive of miracle birth of the hero is missing. Methodology includes textual, comparative-historical methods, method of document study and bibliographic information. It can be of help for undergraduate students, Master students and independent researchers. Scientific publication of the epos edited by M.O.Auezov and N.S.Smirnova was published in 1959. And now this article provides complete information about the twelve variants of the epos "Kambar Batyr" that have not previously been published, a study conducted in comparative aspect.

Key words: poem, text, motive, folklore, epic, version

ӘОЖ 821. 512. 122.09: 398

П.Т. Әуесбаева

М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты. Алматы. Қазақстан

**«ҚАМБАР БАТЫР» ЖЫРЫНЫҢ ЖИНАЛУ,
ЖАРИЯЛАНУ ТАРИХЫ**

Аннотация. Ұсынылып отырған мақалада қазақ халқының эпикалық мұрасынан елеулі орын алғатын, ел ішінде кең тараған батырлық жырлардың бірі «Қамбар батыр» жыры алғаш XIX ғасырдың ортасында қағазға түсіп, жариялана бастады. 1888 жылы жырдың бір нұсқасын нұсқасын У.Тұхфатуллин деген татар азаматы Зайсан өнірінен жазып алып «Қисса Қамбар» деген атпен Қазан қаласындағы Университет баспаханасынан жариялаган. Жыр маттіні 1903 жылы Қазандың Кәримовтер баспаханасынан «Токсан үйлі тобыр» деген атпен тағы да жарық көрді. Белгілі шығыстанушы И.Н.Березин 1890 жылы Санкт-Петербург қаласында басылған «Түрік хрестоматиясы» атты жинағында (3-том, 2-бөлім) «Қамбар баһадүрдің жыры» атты жыр нұсқасын жариялады. Қазақ фольклорын насиҳаттаушы, этнограф ғалым Ә.Диваев 1922 жылы Тәішкенде қазақтың батырлық жырларымен қатар «Қамбар батыр» жырын баспаға дайындалды. Жырдың түрлі нұсқаларын халық ақындарынан, жыршылардан жазып алу жұмысы жүйелі жүргізілді. Шығармада негізгі мотивтер сақталған, жырдың әр нұсқасында жыршылар өз тараҧынан аздаған өзгеріс, детальдар енгізген. Бірақ жырдың барлық нұсқаларында Қамбардың батырлық образы қалыптасқан бейне ретінде баяндалады.

Жұмыстың әдістемесін текстологиялық, салыстырмалы-тариҳи, құжаттанулық, деректемелі библиографиялық зерттеулер әдісі құрады. Жұмыстың нәтижесін жоғары оку орындарының студенттеріне, магистранттарға және әдебиеттанушы мамандарға пайдалануға болады. Эпостың алғашқы ғылыми басылымы М.Әуезов пен Н.С.Смирнованың редакциялық басқаруымен 1959 жылы жарық көрген болатын. Ал енді осы мақалада оқырман қауымының назарынан тыскары калып келген, «Қамбар батыр» жырының бұрын жарық көрмеген он екі нұсқасы жайында сөз болмак. Олар туралы толық мәлімет беріліп, негізгі мәтінмен текстологиялық салыстыру жұмысы жүргізіліп, ерекшелігі айқындалады.

Тірек сөздер: жыр, текст, сюжет, мотив, фольклор, эпос, нұсқа.

Қазак халқының көп варианты, эпикалық мұрасынан елеулі орын алатын, ел ішінде кең тараған батырлық жырлардың бірі «Қамбар батыр» жыры алғаш XIX ғасырдың ортасында қағазға түсіп, жариялана бастады. Бұл жырдың жыршы бір нұсқасы Ғылым академиясы М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының және Орталық ғылыми кітапхананың сирек басылымдар және қолжазба қорларында сакталған. Осы мақаламызда «Қамбар батыр» жырының осы уақытқа дейін жарыққа шықпаған он екі нұсқасы жайлы сез болады. Сол себепті олардың мазмұнына қысқаша тоқталып, өзара салыстырып, айырмашылығын айқындан отырамыз.

«Қамбар батыр» жыры М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазба қорында (34-бума, 1-дәптер) сакталған. Келмембет Серғазиевтен (1876-1968) институт қорына 1953 жылы түскен. Қолжазба екі түрлі аталағы. Дәптердің сыртында «Қамбар батыр» деп жазылса, ал, шығарманың басында «Қара Қасқа атты Қамбарбек» деп, жыршының өзі қойған аты бар. Жырши Серғазиев Келмембет 1876 жылы Шымкент облысы, Тұлқібас ауданы, «Победа» колхозының Абай бөлімшесінде дүниеге келген. «Алпамыс», «Қамбар батыр», «Жаһангер Құбығұл», «Пакыр шал», «Нау-Шаруан», «Үш өнерпаз» қисса-дастандарын жатқа айтып, ел арасында жыршы, ақын атанған. К.Серғазиевтен «Қамбар батыр», «Алпамыс» жырлары жазып алынған. Жырши «Қамбар батырды» 1895 жылы, қантар айында өз әкем Серғазы Байберіұлынан жазып алып, содан бері айтып жүрмін дейді [1, 154]. Бұл жырдың мазмұны 1922 жылы Ташкентте Ә.Диваев бастирған «Қамбар батыр» жырымен бірдей, сюжеттік жағынан айырмасы жоқ. Жырши тек кейір жолдарын, сөздерін жөндеген. Қолжазба жыршының өз қолымен, араб әрпімен ұзын жол дәптерге қара, көк, қызыл сиямен ұқыпты, ері түсінікті жазылған. Енді жырдың қысқаша мазмұнына тоқтала кетейік:

Жырдың басындағы 21 өлең жолы – тек бастама үшін жазылған жай өлең жолдары. «Әзімбай байдың алты ұлы және 18 жастағы Назым атты сұлу қызы бар. Қалмақтың ханы Қараман Назымның сұлулығын естіп, алғысы келеді. Әзімбай қызын өзі таңдаған жігітке қосқысы келіп, алаш жүртіна «тегіс жиналсың» деп хабар береді. Улken той жасап, аш-арықты бір тойдырады. Алдынан өткен ер адамдардың бірде-бірін Назым сұлу ұнатпайды. Тойға келмеген Әлімбайдың баласы – Қарасқа атты Қамбарбектің ерлігін естіп, қыздың көңлі бірден Қамбарға аудады. Қамбар мықты тұлпар атымен, жүйрік тазысымен 60 үйлі арғынды, 90 үйлі тобырды жалғыз өзі аң аулап асырайды. Аң аулап шыққан Қамбар Назымның аулынан өткенде алдынан шыққан Назымға қарамай өтіп кетеді. Бұған Назым қатты ашуланады. Жақын женгесі бастаған 30 әйелді шақырып, жібек жіптен өрмек тоқытып, қайтарда Қамбарды ұстая үшін жолына өрмекті құрғызады. Батыр қайтқанда ішсін деп, ас-сусын даярлатады. Қайтарда Қамбар Назымның құрған өрмегін көреді. Қамбар іштей «Сұлу қызға көnlім ауып, ел-жүртімды ұмытып кетсем, Құдайдың ұрғаны» дейді де Қарасқа тұлпарына қамшы салып, орғытып, қарғып өтіп кетіп калады. Қапаланған Назым ашумен өрмекті алты жерден турал тастайды. Жігіттің артынан жүгірген қызға «Мен сенің теңің емеспін. Мен жалғызыбын. Үйдегі қарт ата-анам мен жүртімдь бағуым керек» дейді. Екеуінің сөйлесіп тұрғанын қөрген қыздың ағалары ашу шақырып, жалаңаяқ кедей деп Қамбарды кемсітеді. Алты ағасының ішінде ақылдысы Алшыораз еді. Ағаларына басу айтып, Қамбардың ер жігіт екенін, көnlі калмауын, бір күндері өздеріне керек болатынын ескертеді. Қалмақтың ханы Назым қызға 20 жауашы жігіт жібереді. Керейұлы Келмембет басшы болып келеді. Әзімбаймен сейлеседі «Егер көнбесең, жағдайың қызы болады» деп, коркытпақ болады. Сол екі арада қыз ағасы Алшыораз Келмембетті аттан жұлып алып, құлақ-мұрның кесіп жазалап, ұрып-соғады. Қалмақ ханының алдына таяқ жеп келген Келмембет болған оқиғаны баяндайды. Қаһарланған хан 5000 жасақ ертіп, Әзімбайдың аулының үстіне тоқтайды. Әзімбай қатты шошынады. Алшыоразды шақырып алып, Қамбарға барып, 9 бие тарту қылып, көмекке келуін тапсырады. Қалмақ ханы Келмембеттің жанына 40 жігітін ертіп, Әзімбайға қайта жібереді. Бұл жолы бай Келмембетті оңаша үйге түсіріп, конак қылып күтіп, елімен ақылдасатының айтады. Ақылдаса келе, қалмақтарды алдаң қонақ қыла тұрып, Қамбардан көмек күтпекші болады. Әзімбай Келемембетке: «40 күн той қылайын, алты алашты шақырайын» дейді. Келмембет қуанып келіседі. Әзімбай Қамбарға адам жіберіп, халқы тамақ жесін деп, ат басындағы алтын мен кой басындағы күмісті беріп жібереді. Көмек сұрап келгендерге батыр ел үшін аттанатының және бес күннен соң келетінін айтады. Келмембет те қалмақ ханына ноғайдың Қамбар деген батыры бар екендігін, оны тойға дейін шақырып алу керектігін хабарлайды. Қараман бұл жұмысты Келмембеттің өзіне тапсырады. Ол Қамбарды шақырып келеді. Сөзбен келісе алмаған Қамбар мен Қараман соғыса бастайды. Бір кезде Қараман аттан

құлайды, Қамбар қалған әскерін қыруға кіріседі. Сол кезде бір бүйірден Алшыораз да айқай салып, соғысқа араласады. Олар жауын ойсырата женеді».

Мәтін осы жерде аяқталады. Жырда қыздың сұлулығы, киген киімі, Қамбардың тұлпары, Келмембеттің мінгесін аты мен үстіне киген киімі ерекше сипатталып, суреттеледі. Келмембет жырлаған «Қара қасқа атты Қамбарбек» жыры толық емес. Оқиға Қараманның өлімімен аяқталады. Соған қарағанда, нұсқаның соңғы үш беті жоғалған. Тұынды 1925 жылы Шымкент облысы, Тұлкібас ауданында жазылған. Шығарма 7-8 буынды жыр үлгісінде құрылышпен, өлең жолдары әр бетке екі қатардан орналаскан. Жырдың жалпы көлемі – 35 бет. Қолжазбаның сырты қара қағазбен тысталып, көгілдір қалың папкаға салынған. Қолжазбаны институттың қорына жинап тапсырған Сейітғаппарова Зұбайра 1917 жылы Шымкент облысында туып, кейін Алматыда тұрған. Тіл және әдебиет институтының халық творчествосы бөлімінің кіші ғылыми қызметкері болып жұмыс істеген. Бұл нұсқа жарыққа шықпаған.

«Қамбар жырының» келесі нұсқасын жырлаған жыршы – Құлзақ Амангелдин (1886-1955). Ол Қарағанды облысы, Нұра ауданы, бұрынғы «Париж коммунасы» колхозында туып есken. Колхоз-совхоз өміріндегі жаңалықтарды, Қарағанды жұмысшыларының тіршілік тынысын жырлаған ақын, әрі осы өлең-жырларды жинап, тапсыруда елеулі еңбек сінірді. Сондай-ақ, Қ.Амангелдин – халық мұрасын, есіресе, әпостық туындыларды жырлаушы, халық ақыны. «Қамбар батыр», «Қобыланды», «Ер Тарғын» жырларының жана вариантыны да Құлзақтан жазылыш алынды. Осы жырды жинаушы Шалабеков Дәкен 1923 жылы Қарағанды облысы, Нұра ауданында туып есken. 1951-1958 жылдары Қазақ ССР Ғылым академиясы Тіл және әдебиет институтында аспирант, одан кейін ғылыми қызметкер болып жұмыс істеген. 1954 жылы Қазақ КСР FA Тіл және әдебиет институты Қарағанды облысына экспедиция үйімдастырған. Соның нәтижесінде «1954 жылғы Қарағанды экспедициясының материалдары» жинақталған № 37-бума пайда болды. «Қамбар жыры» осы бунақта сакталған. Жыр 1954 жылы, Қарағанды облысы, Нұра ауданында жазылыш алынған. Жырдың негізі белгілі фольклортанушы Ә.Диваев бастырған жырдың мазмұнына ұқсайды [2]. Сонымен қатар жыршы әпостың кіріспесі мен соңғы сезін, негізгі мәтіндеріндегі кейбір сезідер мен сөйлемдерді өзгертуен. Құлзақ жыршының өз қолымен жазылған нұсқа толық, шығарма негізінен 7-8 буынды жыр үлгісімен, кейде 11 буынды қара өлеңмен жырланған. Қолжазба үлкен канцелярлық торкөз дәптерге 1-7 бетке дейін қара қарындашпен, араб әрпімен, 7-32 бетке дейін көк сиялы қаламмен, орыс әрпімен, 32-33-бетке дейін қара қарындашпен, араб әрпімен жазылған. Мәтін әр бетке бір қатардан орналаскан, қолжазбаның сакталуы жақсы. Бұл нұсқа жарыққа шықпаған, бірақ 2009 жылы жарияланған зерттеу еңбекте қарастырылған [3, 116-119].

Жыршы Әбілқайыр Дәнекеровтен «Қамбар батыр» жырының тағы бір нұсқасын туған жері Қызылорда облысы, Қармақшы ауданында 1954 жылы жазылыш алынған (ӘФИ, К. 42). Ә.Дәнекеров – өзі де өлең шығарғанымен, 1905 жылдардан бері «Қобыланды батыр», «Қызы Жібек», «Қамбар» жырларын жаттап алыш, жиындарда айттып жүрген белгілі жырау. Жырларды қөбіне, арабша жазылған кітапты ел оқып отырғанда, сол оқып отырған адамның қасында болып, жаттап алған, бірақ кітаптың кімдікі екенін, кім жазғандығын білмейді.

ҚазССР FA Тіл және әдебиет институты 1954 жылы Оңтүстік Қазақстанға экспедиция үйімдастырған. Іссапар барысында экспедицияның мүшесі, Әдебиет және өнер институтының сол кездегі аға ғылыми қызметкері Сыдықов Тұрлыбек «Қамбар батыр» жырын жазып алады. Қолжазба сол жылы институттың қорына түсіп, 42-бумада сакталған. Жинаушы Т. Сыдықов – 1928 жылы Алматы облысы, Ақсу ауданында туған, фольклор зерттеушісі, филология ғылымдарының кандидаты. М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтында қызмет етіп, «Алшамыс батыр» жырын зерттеумен айналысқан. 1972 жылы «Қазақ халқының батырлық жырлары» атты ғылыми еңбегі үшін Ш.Уәлиханов атындағы Мемлекеттік сыйлықпен марапатталған. Қолжазба Ә.Диваев версиясымен бірдей. Тек Ә.Дәнекеров көп эпизодтарын, сөздерін ұмытқанға ұқсайды. Жыр Қамбардың қалмақтармен соғысып, женуімен аяқталады. Мәтінді жазып алған жинаушы «жырды осы жеріне дейін ғана біледі екен» дейді [1, 158]. Дегенмен, бұл жырдың Ә.Диваевтың нұсқасынан сәл де болса өзгешелігі бар: Назым сұлудың жасы он жетіде, камшат бөркінің басына бриллиант емес, гаялар тас койған. Сондай-ақ, мұнда Келмембеттің Қамбарға барған тұсы, Қамбардың соғысуға даярлық жасауы, елімен қоштасуы және Қамбардың тұлпарының шабысын суреттейтін жерлері жоқ. Жыр Қамбардың Қараманмен жекпе-жеккө шығуымен аяқталған. Әбілқайыр нұсқасы толық емес, шығарма негізінен 7-8 буынды жыр желісіне құрылған. Жинаушының қолымен жазылған қолжазба кирилл әрпімен ұзын жолды дәптерге (1-12 беттер) көк сиямен, 13-35 бетке дейін қара қарындашпен жазылған. Мәтін әр бетке бір қатардан орналаскан. Қолжазбаның жалпы көлемі – 35 бет. Бұл жыр бұрын жарияланбаған, бірақ зерттеуші Ж.Ракышеваның монографиясында қарастырылған [3, 63-64].

Қолжазба қорына 1939 жылы түсken «Кисса Қара қасқа атты Қамбар батыр» қолжазбасы Ғылым академиясы Орталық Ғылыми кітапхананың қолжазба және сирек басылымдар қорында (83-бума, 2-дәптер) сакталған. Павлодар облысы, Куйбышев ауданының тұмасы, 1878 жылы туған Бикжұра Нұримжанов жырды 1937 жылы жазып алған. Ол жырды жаттап, домбыраға косып айттып жүрген, өзі де өлең шығарған. Бұл жыр

– 1888 жылғы «Қисса-и Қамбар» жырынан жатталған, сол жырдың қысқарған бір редакциясы. Қысқаша мазмұнына тоқталсак:

«Әзімбай қызының өзіне күйеуді таңдатады. Қамбар «он сан үйлі оят, қырық сан үйлі кият, алтыс үйлі арғын, жетпіс үйлі жебір, тоқсан үйлі «тобырды» асыраған он сегіз жасар батыр болып суреттеледі. Назымның Қамбарды көруі, жолына өрмек құрып, тілдесуі мен қыз ағаларының жанжалдасуы батырдың Әзімбайдың көліне аң аулап шықкандығымен байланыстырылады. Мұнда елшілікке келген тоғыз орысты Алшыораз өлтірген соң, көп әскермен келген Мақтыймың басымдығы, Назымның оны алдаусыратып мұрсат сұрауы, ноғайлы билерінің Қамбарға сыйлықтарымен келуі, Қамбардың тоғыз күннен соң баруға уәде етуі, Қамбар мен Мақтый ханның жұмбактасып жауаптасуы және үш күн, үш түн ұрысып, ақыры Қамбардың женіске жетіп, Назымға қосылуымен аяқталады». Жырды айтушы кейде басқа батырлық жырлардағы дәстүрлі суреттеулерден алып, қосып отырған. Жырдың негізгі сюжетін біраз қысқартып айтады, біраз жерлерін толыктырған, жана эпизодтар жок. Қолжазба мәтіні толық, өлеңдік құрылышы 7-8 буынды жыр үлгісінде болып келеді. Кейде жаңа эпизод басталарда жырлаушы өз атынан қара сөзben түсінік беріп отырады. Қолжазба латын әрпімен сарғыш кенсе қағазына машинкаға бастирылып, жөнделіп, қалың қөгілдір қағазбен түптелген. Қолжазба бұрын жарық көрмеген.

«Кедей Қамбар жыры» Тіл және әдебиет институтының қорына 1958-1962 жылдары түсінен. Қолжазба кәзіргі кезде «Мәзходжаев Рахмет жырау өлеңдері және репертуарындағы жырлар» атты 333-бума, 3-дәптерде (ӘӨИ) сақталған. Осы шығарманы жырлаушы ақын, жырши – Мәзходжаев Рахмет (1881-1976) Қызылорда облысы, Сырдария ауданы, Аманкелді атындағы совхозда туған. Ауыз әдебиеті нұсқаларын жинауға үлес қосқан Мәзходжаев Рахмет Қазақ КСР Ғылым академиясы Орталық ғылыми кітапханасының қолжазба қорына 60 мың жолдан аса қисса, өлең-жырлар тапсырыды. Ескіше оқыған Рахмет 16 жасынан бастап «Қызы Жібек», «Қобыланды», «Алтамыс», «Қамбар батыр», «Мұңлық-Зарлық» жырларын жаттап, домбыраға қосып, белгілі ән сазымен айттып, жиын, тойларда орындайтын болған. Мәзходжаев Рахмет «Кедей Қамбар жырын» 28-30 жас шамаларында қиссадан жаттады дейді. Ол 1905 жылдар шамасы. Мәзходжаев мәтінінде баспадан кеткен түсініксіз сөздер өндөлген. Халықта ұғымды болу үшін кейбір кітаби сөздер, діни ұғымдар қысқартылған, түсінікті сөздермен өзгертілген. 1959 жылы шыққан «Қамбар батыр» жырының ғылыми баспасында мәтіні жарияланып, «Қазақ әдебиет тарихының» 1-томында (1960) зерттелді. Жырдың мазмұны «Тоқсан үйлі тобыр» жырына ұқсайды, жанадан қосылған эпизод жок. Жырдың қысқаша мазмұнына тоқталайық:

Жырдың басталған 8 жолы басқа жырларға ұқсамайды, өзгеше. Әрі қарай негізгі мәтін «Бұрынғы өткен заманда 90 үйлі тобыр бар, 60 үйлі арық бар, 70 үйлі жессір бар ...соның берін асыраған кедейден шыққан Қамбар бар. Сол уақыт ноғайда Әзімбай деген бай болған...» деп, 34-бумадағы жырдың мазмұнындағы баяндалады. Бұл қолжазбадағы ерекшеліктер: Назым жар таңдағанда, соған арналған тойға шакыруушы адамның өзі Қамбарды кедей деп, оған айтпайды, себебі Әзімбай қызын оған бермейтін шығар деп ойлады дейді. Дүркіреп өткен тойды естіп, аң аулауға шыққан Қамбар мәнісін білуге өзі келеді. Мұны көрген Назым қолына алтын құман алып, алдынан шығады. Қамбар оған қарамай, өте шығады. Құманы қолынан түсіп, Назым артынан қуады. Қайтар жолда жолында құрулы тұрған өрмекті көрген Қамбар ақ алмаспен белден бір шауып, өте шығады. Ыза болған Назым өрметін жинап алып, алты жерден турайды... Назымның сұлұлығын естіп, құда түспекші болған қалмақтың ханының аты – Мақтый. Қыздың ағасы Алшыораз ханының атынан келген Келмембеттің сөзіне ашу шақырып, құлақ-мұрның кесіп қана қоймай, жанына еріп келген тоғыз жігітті өлтіреді. Келесі жолы Мақтый хан Келмембеттің жанына 100 жігітті қосып, елшілікке қайта жібереді. Бұл жырдың тағы бір өзгешелігі мұнда қалмақ ханының өзі Назыммен сөйлеседі. Қыз ханды алдап, 40 күн тойым болсын дейді де 3 рет 80 күнге мұрсат алады. Қалмақ ханы кеткен соң Алшыораз: «Қамбарды тойға шакырмадық, оны өкпелетіп алдық. Қызды соған берейік, көмекке шақырайық» деп, 100 жылқы айдалап, түнделетіп билер бастаған топ жолға шығады. Ит жүгіртіп, құсын ұстап, аң аулап жүрген Қамбарға жолығып, жағдайларын айтады. Ол елшілерге атын дайындағап, жеті күнде баратынын айтады. Енді оған Келмембет келіп, қалмақ ханы атынан шакырғанда, оған тоғыз күнде баратынын білдіреді. Жырдағы тағы бір ерекшелік: соғысуға кетіп бара жатқан Қамбармен Назым сөйлеседі. Сондай-ақ, «Қамбар батыр» жырының басқа нұсқаларында кездесе бермейтін, тек осы жырда Келмембеттің қалмақ ханына арнайы айтатын сөзі бар:

Хан емессің касқырсын,

Қара алbastы басқырсын.

Дүшпаның көріп табалаң,

Дүшпаның келіп басқа ұрсын... деп осылай жалғастырып кете береді. Осы сөздерді айттып алып, артынан өзі қорқып, Қамбардың жанына келіп тығылады. Қамбар қалмақ ханына 9 күнде емес, 10 күннен соң барады. Хан «дарға асайын ба» деп ашуланады. Оған Қамбар жұмбактап сөйлеседі. Мақтый хан оны шешіп береді. Жекпе-жек соғыста Қамбардың қолынан қаза тапқан қалмақ ханының әскерінің жартысы қашып, жартысы женіліс табады. Оны көрген Назым батырға құшақ жая жүгіреді. Әзімбай көп түйе беріп, Қамбардың тобырын көшіртіп әкеледі. Төрт түліктен мал береді. 12 баулы халқының алдына дастархан жайып, Қамбар

мен Назымды қосып, үлкен той жасайды. Қамбар жаудан алған көп малды тобырға бөліп беріп, көрмегенін көргізді» деп жыр аяқталады.

«Кедей Қамбар жыры» 1958 жылы Алматы қаласында жазылып алынған, 7-8 буынды жыр үлгісінде, араб әрпімен, торкөз дәптер қағазына көк сиямен жазылып. Өлең жолдары әр бетке толық орналасқан, кейде екі, кейде үш жол болып келеді. Қолжазбаның сырты катты сарғыш қағазбен тысталған. Жырдың жалпы көлемі – 47 бет. Дәптердің сонында Р.Мәзходжаевтан жазып алған адамның мәліметі бар: «27-28 жастар шамасында осы жырды үйрендім». Бірақ кімнен үйренгенін ұмытқан. Қиссадан алдыым» деп жазылған, сірә, 1903 жылы шыққан нұсқа болуы керек. Қиссадағы халыққа түсініксіз жерлерін өндейтінін, жырын халық сүйініп тыңдайтынын, оның түсініксіз жерлерін қалдырмауға тырысатынын айтады. Бұл жырды жыршы Мәзходжаев Рахмет халық арасында тараған жырдың түрінен де жаттауы мүмкін. Қиссадағы әңгімені өлең еттім дейді. 18.02.1958» деп қол қойған. Осы жырды жинап, институт қорына тапсырған Мәлике Фұмарова (1918-1987) – филология ғылымдарының кандидаты фольклортанушы, текстолог ғалым, қазақтың ауыз әдебиет үлгілерін көптен бері жинап, зерттең келген. 1943-1987 жылдары Қазақ КСРҒА-ның Тіл және әдебиет институтының Текстология және қолжазба бөлімінде аға ғылыми қызметкер болып жұмыс істеген. Жамбылдың толық шығармалар жинағын, Көркілі, Қамбар т.б. батырлық жырларын құрастыруға атсалысып, «Қазақ қолжазбаларының ғылыми сипаттамасы» көптомдығына батырлық, ғашықтық жырларға байланысты сипаттамалар жазып, текстолог ретінде «Қамбар батыр», «Қызы Жібек» жырларының ғылыми басылымын баспаға дайындағы. Бұл жыр жарияланбаған, бірақ «Қамбарға» арналған зерттеу еңбекте қысқаша түрде айтылып кетеді [3].

«Тоқсан үйлі тобыр» жыры ӘӨИ қолжазба қорында (570-бума, 3-дәптер) сакталған. Жырды жырлаушы Жұманазар Үрімқұлұлы жайында қолжазбада «Сырдария облысының, Түркістан крайының, Перовск уезінің, Сұрқұдық облысының, 2-ауылдың қазағы, нәсілі – найман. Руы – Караба, Азеке тайпасынан» деген жазу бар. Осы жырды жинаушы – Әбубекір Диваев. Ол – қазақ халқының ауыз әдебиет үлгілерін жинаушы әрі көрнекті фольклорист, 1885 жылы Орынборда туған, ұлты – башқұрт. Орынбордағы оқуын бітіргеннен кейін Диваев Түркістан өлкесіне қызметке жіберіледі. Қазақстанның Өнгүстік өлкесін аралап, жинаған әдеби мұраларын қағаз бетінде түсіріп, жариялады. Ә.Диваев қазақтың ауыз әдебиет нұсқаларын жинауда үлкен еңбек сіңірген. «Тоқсан үйлі тобырды» Диваев 1920 жылы Сырдария экспедициясына барғанда жазып алған. Жұманазар «Тоқсан үйлі тобыр» (Қазан, 1903) жырының сөздеріне риза болмай, өзінше жөндегенге ұқсайды. Мысалы, бірқатар татарша сөздер мен түсініксіз сөздерін өзінше өзгертип жазғаны мәтіннен де байқалады. Жанадан қосқан эпизод жоқ. Қолжазбаның басқа жырлардан өзгеше жерлеріне ғана тоқталайық: ... Қамбар Назымның кедей деген сөзіне ренжіп, «менің көп тобырым барып тамақ жеп пе еді, елінді қалмақ жауласа, сені тек соңда алармын» деп, қарамай кетеді... Мактый өлген соң Қамбар, Алшыораз, Келмембеттер бірігіп, қалмақтың қалған ескерімен үш күн, үш түн соғысып, Сипин деген қаласына дейін қуып барып, жауды жеңіп қайтады... Тойдан соң Назымды алып, Қамбар тобырларына қосылады деп жыр аяқталады.

Жұманазар нұсқасы – толық, бұрын жарияланбаған, ел арасында кең таралған, қолжазба тарауға бөлінбеген, кейде 11 буынды қара өлең, кейде 7-8 буынды жыр үлгісімен жазылған шығарма. Кейде қара сөзбен де баяндалады. Қолжазба 1920 жылы, Қызылорда облысында жазылған. Қолжазба жыршының, 570-буманың сыртында «Үрімқұлов Жұманазар ақынның жинаған ауыз әдебиеті мен өлеңдері» деп жазылған. Мәтіннің жалпы көлемі – 35 бет. Шығарма ұзын жолды, жұқа сары қағазға араб әрпімен, көк сиямен, ұқыпты жазылған. Өлең әр беттің өн бойына толық орналасқан. Қолжазбаның сакталуы жақсы, сырты мұқабасы қатты қоңыр картонмен қапталып, түптелген. Қалың ашық қызыл түсті папкаға салынған. Рақышева Жұмашайдың «Қамбар батыр» және оның варианттары» атты кандидаттық диссертациясының авторефератында осы жырдан және «Тоқсан үйлі тобырдан» үзінді алынып, өзара салыстырыла отырып, текстологиялық жұмыс жүргізілген. Нәтижесінде жетіспейтін жолдар, жөнсіз өзгертилген тұстар байқалған [4, 20-21].

«Қошқарбаев Шашубай ақынның шығармалары» жинақталған 691-бума, 3-дәптерде (ОФК) «Қамбар» жыры жазылған. Қолжазба қорға 1941 жылы түскен. Жыршы Шашубай Қошқарбаев (1865-1952) Жезқазған облысы, Ақтогай ауданы, Қоңырат селосында дүниеге келген. Жастайынан домбыра, сырнай, гармонь тартып, әлең шығарып айтуда, серілік құруга әуестенеді. Біржан сал, Акан сері, Балуан Шолак, Мәди, Фазиз тәрізді Арқанын ардагер әнші, сал-серілерімен кездесіп, тәлім-тәрбие алады. Өзі шығарған әндері ел арасына кең тарайды. Ақынның репертуарында халық әндерінен басқа қисса-дастандар, толғау-жырлар да көп болған. «Ақтанберді», «Қамбар», «Сұраныш-Бөкей» шығармаларын жырлаған. Жырды жинаушылар М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қызметкерлері – Әбділда, Сағынғали. Әбділда Тәжібаев – 1907 жылы Қызылорда облысы, Шиелі ауданында туып өскен, қазақтың белгілі ақын-жазушысы, филология ғылымының докторы. Сағынғали Сейітов 1917 жылы Орал облысы, Қаратөбе ауданында туған, қазақтың белгілі ақыны, әдебиетшісі, филология ғылымының кандидаты. Шашубай – талантты ақын, ол жырдың кейбір эпизодтарын толықтырып әдемілейді, кейде жырдың мазмұнын өзінше қара сөзбен баянтайтын. Кейде «Тоқсан үйлі тобыр» жырының өлең мәтіндерін қысқартып, өз сөзімен айтап кетеді. Шашубайдың айтудың кейбір өзгешеліктер де бар. Шашубайдың нұсқасы – белгілі жырдың сюжетін

сактай отырып, жаңадан өзінше жасаған редакцияда. Шашубай Қамбардың ата-тегін қара сөзбен «Алпыс үйлі арғын, жетпіс үйлі жебір, тоқсан үйлі тобыр, он сан үйлі оят, қырық сан үйлі кият, соның бәрін асыраушы қара қасқа атты бір ер бар» деп баяндайды, одан кейін жыр басталады. Мәтіннің мазмұны «Тоқсан үйлі тобыр» жырына ұқсайды. Жыр соңындағы өзіне тән өзгешелік: Алишыораз Қамбарды альп келіп, далада құрулы тұрған отауға отырғызыады. Назым Қамбарға тиеді. Қамбар өзінің тобырын қосып, бұқіл ногайлыға корған патша болады. Сөйтіп мұратына жетеді деп жыр біtedі. Шашубай жырлаған «Қамбар» нұсқасы толық, өлеңдік құрылышы 7-8 буынды жыр үлгісімен айтылған. Жыр арасында түсінік ретінде қарасөз де кездеседі. Шығарма 1941 жылы 14 қаңтарда (Алматы) жазылған. Қолжазба сарғыш-қоңыр ұлкен кеңсе қағазына алдымен араб, кейін көк, жасыл сиялы қаламмен латын әрпінде жазылған. Қолжазбаны 90-бетке дейін қара қарындашпен, араб әрпімен Әбділда Тәжібаев, 107-беттен 144-бетке дейін көк сиямен, 115-беттен 121-бетке дейін жасыл сиямен латын әрпінде Сағынғали Сейітов жазған. Мәтін шимайланып, жөнделе отырып хатка түсінен. Қолжазбаның соңында 14/І-41 деген белгі бар. Шығарманың жалпы көлемі – 32 бет. Мәтін әр бетке бір қатардан орналасқан. Қолжазбаның сырты жұқа ақшыл қағазбен тысталған, қалың қоңыр папкаға салынған. Жыр жарияланбаған, Ж.Рақышеваның монографиясында Шашубайдың нұсқасы зерттеледі [3, 111-112].

102-буманың төрт дәптерінде (ӘӨИ) «Қамбар батыр» жырының төрт нұсқасы сақталған. Олар – Қазақстанның әр түрлі аймағынан жиналған, әрі жырлаушылары да әр түрлі адамдар. Енді осы нұсқалардың ішінде біреуіне ғана токталайық.

«Қамбар батыр» жырының келесі нұсқасы институт қорында (102-бума, 3-дәптер) сақталған. Жинаушы – Орал облысының тұрғыны Иманов Қайырғали, ол қолжазбаны 1940 жылы қаңтар айының бірі күні жазып альп, қорға тапсырған. Жинаушы жайында басқа мәлімет жоқ. Бұл жыр – 1922 жылы Ә.Диваев бастырған «Қамбар батыр» жырынан жазылып алынған көшірме. Кейбір жеке сөздерін өзгерткен болмаса, сюжетіне қосылған жаңағылтар жоқ. Енді сол ерекшелігі бар жерлеріне токталып өтейік: «Жыр Аллаға сиынудан басталады. 21 өлең жолы – тақырыпқа қатыссыз, жай бастама. Әрі қарай тұра басқа нұсқалардағыдай, тек мұнда тойға шақырушы 12 жастағы бала екен және оған «далаға мал жайып кеткендердің барлығына хабарла, бәрі де келсін» деп тапсырылады. Қамбар жауын женіп, қалмақтың ханы Қараманды өлтіріп, Әзімбайдың аулына келеді. Акордада демалып отырғанда үстінен Назым сұлу кіріп келеді де батырға:

«Құдайдан айналайын батыр қылған,

Тұғызып сіздей сұлттан ногайлыдан.

Көзіме көрінбейді сіздей бір жан,

Шығар деп арыстаным ойлап едім», – деп біраз батырға арнап жылы сөздер айтып, өзінің көнілін білдіреді. Соңда Қамбар батыр шаттанып, журегінде ғашық оты ойнайды. Женгелері дастархан жайып, екеуін күтеді. Әзімбай да Қамбарды ұнатып, о бастағы берген уәдесі бойынша 40 күн тойын жасайды. Керегесі күмістен, уығы алтыннан жасалған онаша 8 қанат үй тіктіреді. Некелерін Мұқыш молда қиып, женгелері Назымды Қамбарға тапсырады. Әзімбай қызына төрт тұлғытен мал берді. 40 қашырға қазына артып, 150 жамбы береді. Қамбар еке-шешесін қуантып, аман-есен үйіне барып түседі». Әрі қарай жырды аяқтау үшін тақырыпқа қатыссыз тағы 11 өлең жолы жазылған.

Қайырғали өзі жинап тапсырған нұсқа толық және 7-8 буынды жыр үлгісімен баяндалады. Мәтін ұзын жол дәптерге, бір бетке екі қатардан орналасқан, латын әрпімен, көк сиямен, тығыз жазылған. Жырдың көлемі – 20 бет. Сақталуы орташа. Сырты қатты сарғыш қағазбен тысталған, қағаз беттері ақ жіппен түбінен тігілп бекітілген. Қолжазбаны (28.06.1995 жылы) Қазақтың Мемлекеттік университетті филология факультетінің студенттері Әлиева Нәзира, Теміралиева Марал, Ықыласова Шырын латыннан кирилл әрпіне түсіріп шыққан. Жалпы көлемі – 47 бет. Жыр бүрүн зерттеліп, жарияланбаған.

Ал, енді «Қамбар батыр» жырының келесі қарастырылатын қолжазбалары Орталық ғылыми кітапхананың сирек басылымдар және қолжазба қорында сақталған. 671-буманың алты дәптерінің барлығында атальыш жырдың алты нұсқасы сақталған. Сол қолжазбалардың ішінен 4 нұсқасына токталайық.

Шәріпұлы Сабыр жинап тапсырған «Қамбар батыр» жыры 671-бума, 1-дәптерде (OFK) сақталған. Қолжазба қорға 1939 жылы түсінен. Жинаушы С.Шәріпұлы – (1881-1942) Вятск губерниясы, Варзей деревнясында туған, халық поэзиясын жинап, ол туралы тұшымды пікірлерін айтқан жазушы, қоғам қайраткері. С.Шәріпов Сейдахмет ақынның көп өлеңдерін Ақмола облысы, Атбасар ауданында тұрған Назар Молдабекұлынан жазып альп, қолжазба қорына тапсырған. Сабыр тапсырған қолжазба – Қазанда 1888 жылы «Қисса-и Қамбар» деген атпен шыққан кітаптың көшірмесі. Қолжазбаның соңында (24-б.): «1895 жылдың 4 май, жексенбі күні жазып болдым» деген жазу бар. Кім көшіргені белгісіз. Жыр Назым мен Қамбардың тойымен, тобырлардың қуанышымен аяқталады. Бұл эпизод осы қолжазбада жоқ, айырмасы – осы ғана. Сабыр жинап тапсырған қолжазба толық емес, бірінші, тоғызыншы парактары жоқ. Шығарма 7-8 буынды жыр үлгісінде жазылған. Қолжазбаның мәтіні әр беттің өн бойында толық орналасқан, әр жолға екі-үш, кейде төрт жол өлең сыйысқан. Қолжазбаның сырты сарғыш қағазбен тысталып, қалың қоңыр папкаға салынған. Мәтін кішкене сарғыш-қоңыр қағазға бидай сиямен, араб әрпімен, көркемдеп жазылған, оқылуы қыын.

Жалпы көлемі – 24 бет. Дәптердің шеттері сарғайып, мужілген. С.Шәріпұлының нұсқасы бұрын зерттеліп, жарияланбаған.

«Қамбар батырдың тарихы» атты қолжазба 671-бума, 3-дәптерде (OFK) сакталған. Қолжазба қорға 1940 жылы түскен. Жинаушысы Қайролла Шабдарұлы 1916 жылы Солтүстік Қазақстан облысы, Еркіншілік ауданы, Коржынқел ауыл кенесінде туған. Қайролла жастайынан-ак батырлар жырын жинап, оны жаттап, ел арасында айтып жүреді. «Қамбар батырдың тарихы» қолжазбасының сонында «көшіріп болдым, 1938 жыл» деген латын әрпімен жазылған сөзіне қарағанда, бір кітаптан, не қолжазбадан көшіргені байқалады және қолжазбаны 1888 жылы шықкан «Қисса-и Қамбар» жырының мәтінімен салыстырғанда, сол кітаптан жатталғаны анықталды, жаңадан қосылған эпизод жоқ. Тек жырдың кейде қыска, кейде кең жырланғаны байқалады. Мысалы, сонындағы қызы Назымның жасауын суреттеу эпизоды көңілтіліп баяндалған. Қолжазба 1938 жылы Жезқазған қаласында жазылған. Шығарма 7-8 буынды жырмен баяндалады, мәтіні толық. Кейде эпизод арасында түсінік ретінде берілетін қарасөздер де кездеседі. Қара сөздің әнгіме деп бастайды екен. Қолжазба латын әрпімен, сарғыш ұзын жол дәптерге қара сиямен жазылған. Жалпы көлемі – 33 бет. Өлең жолдары бір бетке екі қатардан орналасқан. Қолжазбаның сырты жұқа сары қағазбен тысталып, қалың папкаға салынған. Жақсы сакталған. Қ.Шабдарұлының нұсқасы бұрын зерттеліп, жарияланбаған.

671-бума, 4-дәптерде (OFK) сакталған «Қисса Қамбар» жыры қорға 1941 жылы түскен. Жыршысы – Мырзакмет Балзакұлы болса, ал қолжазбаны жинап тапсыруши, әрі иесі – Жетпісбай Оспанұлы. Бірақ жырши мен жинаушы жайында қосымша ешқандай мәлімет жоқ. Қолжазбаның негізі 1888 жылы шықкан «Қисса-и Қамбар» жырынан жаттап алып, кейіннен қағазға түсіргенге ұқсайды, жаңа эпизод жоқ. Тек кейір қалдырып кеткен өлең шумактары, жаңадан қосылған бірер өлең жолдары бар, кейір татар сөздерін қазақ сөздерімен берген. Әр эпизодтың алдында қарасөзбен берілген түсінік бар. Жырдағы өзгешелікке тоқталсак: мұнда Қамбар Назым құрған әрмекті көк алмаспен шабады. «Мені кедей деп тойға шакырмадындар. Әзімбайдай екенін көп тобырым қанғырып барып тамақ жеп пе еді» деп өкпесін айтады. Кейін жауын женіп келген Қамбардың аяғының астына кілем тәсеп, алтыннан тікен отауға кіргізеді. Назымды алты женгесі ертіп келеді. Әзімбай атан-түйелерді жіберіп, Қамбардың тобырын алдыратады. Екі жас қосылып, үлкен той болады. Мырзакмет Балзакұлы жырлаған «Қисса Қамбар» қолжазбасының мәтіні толық, 7-8 буынды жыр үлгісімен айтылған. Қолжазба 1929 жылы жазылған. Жыр сарғыш ұзын жол дәптерге, алдымен қара сиямен, кейін қарындашпен, араб әрпімен жазылған. Қолжазбаның 58-59 беттері қарындаштың үстінен қара сиямен қайта жүргізілген. Өлең әр бетке екі қатардан орналасқан. Жырдың жалпы көлемі – 30 бет. Шығарманың қосымша белгісі 67-бетте «1856-1908 жылы туған шал» деп латын әрпімен жазылған сөз бар. Бұл жыршының туған, өлген жылдары болуы мүмкін. Қолжазбаның соңғы 30-бетінде «жазгуышы Мырзакмет Балзакұлы деп білерсіз. 1929 жыл, 19 февраль» деген жазу бар. Қорға 1941 жылы түскен. Қолжазба жұқа сарғыштау қағазбен тысталған, бірнеше беттерінде сары дақтар бар. Қолжазба тозып тұр, жазулары өшіп барады. М.Балзакұлының нұсқасы 2009 жылы жарыққа шықкан «Қамбар батыр» жырына арналған зерттеу жинағында қарастырылғанмен [3], жыр бұрын-соңды жарияланбаған.

«Қамбар» жырының келесі нұсқасы 671-бума, 6-дәптерде (6-тізім) (OFK) сакталған. Қолжазба қорға 1946 жылы түскен. Жыршысы Баяндін Нұрмагамбет Омбы облысы, Шербанкул ауданында дүниеге келген. Ол бұл жырды ерте кезде Тыныштық ақынның айтуынан жаттаған. Ал, осы жырды жинаушы, жазып алып, қорға өткізуі Данияров Әлмағамбет Қазақ Совет Энциклопедиясы редакциясында қызмет істеген. Қолжазбаның негізі 1903 жылғы шыққан «Тоқсан үйлі тобыр» жырынан алынып, жатталғанға ұқсайды. Бірақ өзіндік өзгешелігі бар. Олар: Қамбардың ата-тегін қара сөзбен баяндауы. Мысалы, Қамбардың әкесі – Бетеге, оны бетегенің арасынан тауып алған себепті солай атаған. Қамбардан Ер Қөкше, одан Ер Қосай, одан Сарбаян, бұлардың берінің атасы – Үақ деп келеді. Мұнда қалмақ ханы Мақтымнан қорыққан ногайлы елінің Назымды қалмакқа бермек болуы, жеті бидің Қамбарға баруы, жауын әскерімен қоса женген Қамбар, Алшыораз, Келмембет үшеуі қосылып, одан әрі жаудың Сипин қаласын да шауып алуы баяндалады. Нұрмагамбет Баяндін нұсқасы толық, 7-8 буынды жыр үлгісінде жазылған, кейде эпизодтарды баяндайтын қара сөздер де кездеседі. Қолжазба 1946 жылы, Омбы облысы, Шербанкул ауданында, үлкен сарғыш қағазға кирилл әрпімен, қара қарындашпен жазылған. Жырдың жалпы көлемі – 27 бет. Мәтіннің өлең жолдары әр бетке бір қатардан берілген. Шығарма жұқа сарғыш қағазбен тысталған, тубі тігіліп, қалың қоңыр папкаға салынған. Нұрмагамбет Баяндін жырлаған нұсқа жарияланбаған, бірақ 2009 жылы жарыққа шықкан осы «Қамбар батыр» жырына арналған зерттеу жинағында қарастырылған [3].

1940-1950 жылдарда әпостық жырлардың варианиттарына көніл бөлу, қандай жағдайда айтылатынын ескери, жырау, ақын, жырши өнеріне назар аудару ерекше жаңданды. Атақты Мұрын Сенгірбаев, Айса Байтабынов, Рахмет Мәзхожаев, Жамбыл Жабаев, Нұрпейіс Байғанин т.б. сияқты тамаша жыршылардың репертуарындағы әпостық жырлардың қағаз бетінде түсіу де осы кез. Бұған қоса қазақ әпосының таңдаулы үлгілерін жалпы көпшілікке арнап та, жеке ғылыми қос тілді (қазақша, орысша) басылымын даярлау жұмысы да осы кезде қолға алына бастаған. Мәселен, «Қозы Қөрпеш-Баян сұлу» (1959), «Қамбар батыр» (1959), «Алпамыс батыр» (1961), «Қызы Жібек» (1963) сияқты жырлардың қорларынан жан-жақты жинақ-

талған академиялық мәтіндерінің жарықка шығуы – қазак әпостану ғылымының айтартлыктай биік деңгейін көрсеттін оқиға.

«Қамбар батыр» жыры алғаш XIX ғасырдың ортасында қағазға түсіп, жарияланған бастады. Жырдың алғаш қағазға түсіп, жариялануы «Киргизская степь Оренбургского ведомства» [5] атты кітапта баяндап жырдың қысқаша мазмұны беріліп, халықтың жыр оқиғасын қалмақ билігінен азат етумен байланыстыратындығы жайлар хабардан бастау алады. В. Карлсон «Қырғыз (қазак) халық ақындары архив комиссиясында» атты мақаласында да «Қамбар батыр» жырын жырлаушылардың орындағандығы туралы мәлімет келтіреді [4, 4] 1888 жылы жырдың бір нұсқасын У. Тухфатуллин деген татар азаматы Зайсан өңірінен жазып алып, «Қисса Қамбар» деген атпен Қазан қаласындағы Университет баспаханасынан жариялаған. Жыр мәтіні 1903 жылы Қазанда ағайынды Кәrimovter баспаханасынан «Тоқсан үйлі тобыр» деген атпен тағы да жарық көрді. Сондай-ақ, белгілі шығыстанушы И.Н.Березин 1890 жылы Санкт-Петербург қаласында басылған «Түрік хрестоматиясы» атты жинағында (3-том, 2-бөлім) «Қамбар баһадүрдің жыры» атты нұсқаны жарияласа, ал қазак фольклорын насиҳаттаушы, этнограф ғалым Ә.Диваев 1922 жылы Тәшкенде қазактың басқа да батырлық жырларымен қоса «Қамбар батыр» жырын да баспаға дайындағы. Қазан басылымдары негізінде жырдың жана жазбалары туды. «Қамбар батыр» жырының жиырмадан астам нұсқалары ғылыми тұрғыдан жүйеленіп, жырдың негізгі алты варианты: 1888, 1890, 1922 жылғы басылымдары, Қалқай, Бармақ, Шапай нұсқаларымен қоса, басылымдардағы мәтіндік өзгерістерді салыстыра көрсету үшін 1903 жылғы «Тоқсан үйлі тобыр» сюжетінде айтартлыктай өзгешелігі бар Маясар Жапаков пен Шокатаев нұсқалары мен әпостың қара сөзбен баяндап өртегілік екі нұсқасы, барлығы – он бір нұсқа «Бабалар сөзінің» 43-томында жарияланды [6]. Жырдың алғашкы ғылыми басылымы М.Әуезов пен Н.С.Смирнованың редакциялық баскаруымен 1959 жылы жарық көрген болатын (баспаға дайындаған: М.Ғұмарова, Н.Смирнова) [7]. Өз кезеңінің талаптарына толық жауап бергенімен, бұл басылымның бүтінгі күн талабы тұрғысынан толықтыраң тұстары жеткілікті еді. Құрастырушылар 1888 жылғы нұсқаны алмай, 1903 жылғы Қазан басылымын жариялаған. 1888 жылғы Қазан басылымындағы «қәпір», «орыс» этнонимдері кейінгіде «қалмақ» болып өзгерілген. Кеңестік дәуірде жырдың алғашкы нұсқасы «діни сөздер көбірек колданылған» деп бағаланды. Қазак ғалымдарының ішінде «Қамбар батыр» жайлар алғаш рет ой-пікірін, көзқарасын білдірген М.О.Әуезов болды. 1937 жылы орта мектептің 6-сыныбы үшін М.Әуезов құрастырған «Әдебиет хрестоматиясында» Ә.Диваев нұсқасынан үзінді жарияланып, жырдың мазмұнына, тұр ерекшелігіне қысқаша түсінік берілген. Хрестоматия түзетіліп, толықтырылып, 1938 жылы қайта басылған. Ал, «Қамбар батыр» жайлар өз зерттеу еңбектерінде құнды пікір білдірген ғалымдар жырдың шығу төркіні мен тарихпен байланыстырығына, көркемдік ерекшелігіне, композициялық құрылышына, тілдік белгілеріне, жырдағы образдар жүйесіне, оның тәрбиелік мәніне айрықша тоқталады [8]. Н.С. Смирнованың «Қамбар батыр» жырының негізгі кейіпкерлерін әлеуметтік тұрғыдан ғана талдайтын енбегі жарық көреді [9, 33-42]. Кейін жырды Мейер орыс тіліне аударып, жарыққа шығарады [5]. 1957 жылғы Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің қаулысындағы көне қолжазбаларды жинап, зерттеп, дұрыс бағалау сияқты нұсқауларының нәтижесінде, жұмыс қайта жандана бастады. М.Ғұмарова «Қисса Қамбар» жырының 1888 жылғы басылымын тауып, оның өзге вариантардың негізі екендігін анықтаган [10, 99-109]. Сондай-ақ, «Қамбар батыр» жыры жайларының деректер мен мол мағлұматтар берген ғалымдардың ой-пікірлері жарық көреді [11]. 1959 жылғы «Әдеби мұра және оны зерттеу» атты ғылыми-теориялық конференцияда Т.Сыдықов «Қамбар батыр» жырының 17 нұсқасы жиналғаны туралы мәлімет береді [12]. М.Ғабдуллин мен Қ.Жұмалиев алғы сөзін бірігіп жазып, 1958 жылы жариялаған «Қазақ әпосы» жинағында, сондай-ақ, сол жылы жарық көрген «Қазақ әпосы туралы» деген мақалаларында [13, 5-12], М.Ғабдуллин мен Т.Сыдықовтың 1968 жылғы орыс тілінде жарық көрген ұжымдық монографиясында, 1972 жылғы басылымын шыққан «Қазақ халқының батырлық жыры» атты еңбекінде «Қамбар жырының» өзге жарияланбаған нұсқалары жөнінде де сөз болады [14]. 1961 жылғы «Алпамыс батыр» жырының ғылыми басылымына жазылған түсінікте Н.С.Смирнова «Алпамыс» пен «Қамбар» жырын салыстырады [15, 450-452]. Кеңестік дәуірде «Қамбар батыр» жыры он бір рет баспадан жарық көрген. Осы жырға айрықша енбегі сінген М.Ғұмарова шығарманың вариантарына сипаттама жазып, ғылыми басылымды дайындау тәжірибесі жөніндегі түсініктерін пайымдады [16]. Қорытындылай келе айтартымыз, Тәуелсіздігімізді алған кезеңнен бері корлардағы қолжазбаларды реттеу, жүйелу мәселелері едәуір жақсарып, белгілі тәртіпке түскені байкалады. Эпостық жырлардың түрлі нұсқаларын халық ақындарынан, жырышылардан жазып алу жұмысы жүйелі жүргізілп, зерттеу және жариялау үрдісі бір ізге түсіп жинақталды.

Біздің зерттеуімізге өзек болған «Қамбар батыр» жырын жаңаша бағытта арнайы карастырудың өзектілігі де осы мақсаттан туындаиды. Ұйрын-соңды әр түрлі талап тұрғысынан тексерілген аталмыш жырдың ұлттық нұсқаларын қамти отырып, жыр жайында тың түжірымдар мен ой - пікірлер қорыту – бүтінгі ғылыми жаңаша талабы. Сонымен қатар, жырдың таралу, жиналу, жариялану жағдайларын анықтап, ғылыми саралау жасағанда ғана жанрдың, соның ішінде жеке жырдың болмысын толық тануға мүмкіндік туады.

ӘДЕБІЕТ

- [1] Қазақ қолжазбаларының ғылыми сипаттамасы. 1 том. – Алматы: Ғылым, 1975. – 352 б.
- [2] Қамбар. Жариялаган Ә.Диваев. Батырлар. Төртінші бөлім. – Таңкент, 1922. – 39 б.
- [3] Рақышева Ж.С. ««Қамбар батыр» жыры және оның текстологиясы». Монография. – Алматы, 2009. – 152 б.
- [4] Рақышева Ж.С. «Қамбар батыр» және оның варианты. атты кандидаттық диссертациясының авторефераты. – Алматы, 2006. – 30 б.
- [5] Киргизская степь Оренбургского ведомства. Құрастырган Л.Мейер. – СПб, 1865.
- [6] Бабалар сөзі: Жүз томдық. Батырлар жыры. 43-том: Қамбар батыр. – Астана: “Фолиант”, 2008. – 370 б.
- [7] Қамбар батыр. Ғылыми басылым (Ред.басқарғандар М.О.Әуезов және Н.С.Смирнова. – Алматы: ҚазССР FA басп., 1959. – 427 б.
- [8] Сейфуллин С. Қазақ әдебиеті. 1-кітап. Билер дауірінің әдебиеті. – Қызылорда: Қазақстан, 1932. – 234 б.; Кенжебаев Б. Қазақтың халық эпосы туралы // Әдебиет және искусство. № 2. – 1939. – 119-131 б.; Мұқанов С. Батырлар жырының әдебиеттегі орны // Батырлар жыры. – Алматы, 1939. 5-21 б.; Маргулан А. О характере и исторической обусловленности казахского эпоса // Известия Казахского филиала АН СССР Серия историческая. № 2. – 1946. – С. 75-81.; Орлов С.А. Казахский героический эпос. – М.-Л., 1945. – 136 с.; Жумалиев К. Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері. – Алматы: Қазмемкөркемәд, 1958. – 404 б.
- [9] Смирнова Н.С. Об источниках и вариантах казахского героического и сказочного эпоса // Вестник АН КазССР. № 4. – 1953.
- [10] Гұмарова М. Қазақтың ауыз әдебиетінің ескі қолжазбалары мен өртеде басылғандарын іздеу жұмыстары жөнінде // ҚазССР FA Хабаршысы. № 8. – 1956.
- [11] Смирнова Н.С. Основные версии «Камбара» // Камбар батыр. Научное издание. Под ред. М.О.Ауэзова и Н.С.Смирновой. – Алма-Ата, 1959. – С. 253-318.
- [12] Әдеби мұра және оны зерттеу. Қазақ әдебиетінің негізгі проблемаларына арналған ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. – Алматы, 1961. – 376 б.
- [13] Жұмалиев К., Габдуллин М. Қазақ эпосы туралы // Қазақ эпосы. – Алматы: Қазмемкөркемәд, 1958.
- [14] Габдуллин М., Сыдықов Т. Қазақ халқының батырлық жыры. – Алматы: Ғылым, 1972. – 388 б.; Казахский фольклор. Том 1. Под ред. Н.С.Смирновой. – Алма-Ата: Наука, 1968. – 452 с.
- [15] Алпамыс батыр. Ғылыми басылым / Дайындаған Н.Смирнова, Т.Сыдықов. – Алматы, 1961. – 566 б.
- [16] Гұмарова М. «Қамбар батыр» эпосының ғылыми басылымын баспаға әзірлеу тәжірибесінен // Қазақ фольклоры мен әдеби шығармаларының текстологиялық зерттелуі. – Алматы: Ғылым, 1983. – 87-113 б.; Қазақ қолжазбаларының ғылыми сипаттамасы. 1-т. – Алматы: Ғылым, 1975. – 360 б.

REFERENCES

- [1] Qazaq qolzhazbalarynyng gylymi sipattamasy (1975), 352 (in Kaz.).
- [2] Qambar (1922) / Zharialagan Ä.Divaev, 39 (in Kaz.).
- [3] Raqysheva Zh.S. (2009) ««Qambar batyr» zhыры zhәne onyng tekstologijasy», 152 (in Kaz.).
- [4] Raqysheva Zh.S. (2006) «Qambar batyr» zhәne onyng varianttary», 30 (in Kaz.).
- [5] Kirgizskaja step' Orenburgskogo vedomstva / Qurastyrgan L.Mejer (1865) (in Russian).
- [6] Babalar sozi (2008) 43-tom: Qambar batyr, 370 (in Kaz.).
- [7] Qambar batyr (1959), 427 (in Kaz.).
- [8] Sejfullin S. Qazaq ädebieti. 1932, 234; Kenzhebaev B. (1939) Qazaqtyn halyq eposy turaly (in Kaz.) 2: 119-131; Muqanov S. (1939) Batyrlar zhrynyng ädebiettegi orny, 1939. 5-21; Margulan A. (1946) O haraktere i istoricheskoy obuslovленности казахского эпоса 2: 75-81; Orlov S.A. Kazahskij geroicheskij epos. 1945, 136; Zhumaliev Q. (1958) Qazaq eposy men ädebiet tarihynyng mäseleleri (1958), 404 (in Kaz.).
- [9] Smirnova N.S. (1953) Ob istochnikah i variantah kazahskogo geroicheskogo i skazochnogo eposa 4 (in Russian).
- [10] Gumarova M. (1956) Qazaqtyn auyz ädebietining eski qolzhazbalary men ertede basylgandaryn izdeu zhumystary zhönlinde 8 (in Kaz.).
- [11] Smirnova N.S. (1959) Osnovnye versii «Kambara» / Pod red. M.O.Auzeugova i N.S.Smirnovoj, 253-318 (in Russian).
- [12] Ädеби мұра zhәne ony zertteu. (1961) Qazaq ädebietining negizgi problemalaryna arnalgan gylymi-teorijalyq konferencijanyng materialdary, 376 (in Kaz.).
- [13] Zhumaliev Q., Gabdullin M. (1958) Qazaq eposy turaly (in Kaz.).
- [14] Gabdullin M., Sydyqov T. (1972) Qazaq halqynynq batyrlyq zhыры, 388; Kazahskij fol'klor (1968) / Pod red. N.S.Smirnovoj, 452 (in Kaz.).
- [15] Alpamys batyr (1961) / Dajyndagan N.Smirnova, T.Sydyqov, 566 (in Kaz.).
- [16] Gumarova M. (1983) ««Qambar batyr»» eposynyng gylymi basylmyn baspaga äzirleu tähziribesinen, 87-113; Qazaq qolzhazbalarynyng gylymi sipattamasy (1975), 360 (in Kaz.).

Институт литературы и искусства М.О.Ауэзова. Алматы. Казахстан

ИСТОРИЯ СОБИРАНИЯ, ОПУБЛИКОВАНИЯ ЭПОСА «КАМБАР БАТЫР»

Аннотация. В статье рассматривается один из популярных героических эпосов казахского народа – «Камбар батыр». Ранние записи данной эпической поэмы были осуществлены в середине XIX в. В 1888 г. в Казани вышло в свет первое издание эпоса «Кисса-и Камбар», основой которого послужила запись, сделанная Валиуллой Тухфатуллиным в Зайсане. В 1903 г. в Казани под названием «Тоқсан үйлі тобыр» был напечатан отредактированный вариант «Кисса-и Камбара». Известный востоковед И.Н.Березин во второй части третьего тома «Турецкой хрестоматии», изданной в 1890 году в г.Санкт-Петербурге, опубликовал один из вариантов данного эпоса – «Қамбар баңадүрдің жыры». Так же один из вариантов «Камбар батыра» записал А.Диваев и издал в серии «Батырлар», которая вышла из печати в 1922 году на арабской графике в Ташкенте. Варианты эпоса, записанные и собранные в досоветский период, не ограничиваются перечисленными выше изданиями, работа по сбору вариантов этого эпического произведения продолжалась и в советский период. Многие варианты эпоса были записаны во время фольклорных экспедиций, организованных Академией наук Казахской ССР. Разные варианты эпоса записывались от народных ақынов и жыршы последовательно. Анализ многочисленных, сохранившихся в рукописных фондах вариантов «Камбар батыра» показывает, что основу содержания произведения составляют одни и те же мотивы, то есть сюжетная линия основных вариантов эпоса остается неизменной. Для всех вариантов характерно описание героя уже как состоявшегося батыра. Методологию работы составляют текстологический, сравнительно-исторический методы, метод документологии и библиографической информации. Результаты работы могут использовать студенты, магистранты и литературоведы высших учебных заведений. Научное издание эпоса под редакцией М.О.Ауэзова и Н.С.Смирновой вышло в свет в 1959 году. А в данной статье дается полная информация о двенадцати вариантах эпоса «Камбар батыр», которые ранее не были опубликованы, исследование проведено в сравнительно-сопоставительном аспекте.

Ключевые слова: поэма, текст, сюжет, мотив, фольклор, эпос, версия.